

Прибој новембар 1998 November Priboj

Др Миомир Милинковић
СКИЦА ЗА КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ЛАЗАРА КОМАРЧИЋА

Dr. Miomir Milinkovic
A SKETCH FOR THE LITERARY PORTRAIT
OF LAZAR KOMARCIC

Едиција "TESTUDO" Edition

др Миомир Милинковић

СКИЦА ЗА КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ЛАЗАРА КОМАРЧИЋА

I

Лазар Комарчић, који је према једној белешци Јована Скерлића још за живота био читанији од Љубе Ненадовића, Јанка Веселиновића, Симе Матавуља и Милована Глишића, доживео је судбину другоразредног писца, захваљујући баш Скерлићу, који га није чак ни уврстио у *Историју нове српске књижевности*. Усуд забрављеног писца пратиће Комарчића све до наших дана, скоро читав један век. Отуда се с разлогом може поставити питање да ли је он био, попут Шапчанина, Диса и још неких наших песника, само жртва једне књижевне предистинације, или су уметнички домети његовог дела били кратког даха који није могао да премости дистанцу од пишчевог до нашег времена. Но ако се има у виду чињеница да су Скерлићеви судови о појединим писцима и њиховим делима често постајали *locus somnii* у историји српске књижевности, а да су критичари после Скерлића углавном остајали у сенци његовог ауторитета, са оправдањем се може поставити и питање потпуне књижевне рехабилитације Лазара Комарчића и његовог дела. Стављање под лупу Скерлићевих судова и преиспитивање његовог односа према Комарчићу, и евентуалног утицаја на судове потоњих књижевних историчара, могло би се остварити у хронолошкој ретроспективи историје књижевности, из које се јасно види да је Лазару Комарчићу у еволутивним токовима српске књижевности до сада даван маргиналан значај. За разлику од Скерлића, Андра Гавриловић је у своју

*Историју*¹ уврстио Комарчића, покушавајући да у кратком аналитичком осврту сагледа и окарактерише основне вредности његовог дела. Иако Гавриловићев суд није експлицитан, он је за поштоваоце Комарчићевог дела значајан, јер је овај наш писац, након неправде коју му је учинио Јован Скерлић, на тај начин добио бар извесну књижевну сатисфакцију.

За нас је посебно важна чињеница да савремена критика не занемарује Комарчићево дело и његов значај за историју српске књижевности. То само потврђује и наш став да књижевној баштини, у коју свакако спада и стваралачки опус Лазара Комарчића, ваља приступити са аспекта савременог естетског и историјског вредновања, које подразумева свестранији приступ и већу одговорност према културном наслеђу и књижевној традицији. Јован Деретић у својој *Историји српске књижевности* сврстава Комарчића заједно са Миланом Милићевићем, Павлом Марковићем Адамовим, Драгутином Илићем и Пером Тодоровићем, у групу "полузаборављених" писаца који су били само "сапутници реализма", у чијим се делима преплићу "елементи позне романтике с искуством реалистичке школе."² Нешто доцније, он ће свој став кориговати констатацијом да је Лазар Комарчић "вишеструко значајан: као представник криминалистичког романа у нашој књижевности, као пионир научне фантастике, као вешт градитељ фабуле и, нада све, као писац два добра, значајна и необична романа, *Један разорен ум* и *Два аманета*."³ Овом низу дисонантних ставова ваљало би додати и расположење читалачке публике која у последњих неколико деценија исказује веће интересовање за Комарчићева дела. Последице таквог стања осетиле су се и у продукцији издавача, који су након дугог и неугодног затишја изнели нека Комарчићева дела на светло дана, стресајући са њих пепео заборава.⁴

Полазећи од става да је у досадашњем проучавању Комарчићевог стваралаштва изречено доста судова и оцена које не одражавају његову праву вредност, жанровски ни структурално, а посебно са аспекта естетског и књижевноисторијског вредновања, дошли смо до закључка да целокупно дело овога неоправдано запос-

1. Андра Гавриловић: *Историја српске и хрватске књижевности за школску и личну наставу*, Београд, 1927.

2. Јован Деретић: *Историја српске књижевности*, Нолит, 1983, стр. 403.

3. Јован Деретић: *Комарчић у својем и нашем времену*, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену, Зборник радова са научног скупа одржаног 22 маја, 1985, у Прибоју, 1986, стр. 7-10.

4. Општинска заједница образовања, Прибој, издала је одабрана дела Лазара Комарчића-Комарице, 1970 године: *Два аманета*. Роман. Предговор: *Лазар Комарчић - Комарица* - Вукоман Шалипуровић. Уводна студија: *Књижевно стварање Лазара Комарчића* - Божидар Ковачевић. Књига друга: *Један разорен ум*. Роман. Приповетке. Књига трећа: *Бездушници*. Роман. Књига четврта: *Мученици за слободу*. Роман из народног живота Босне и Херцеговине.

тављеног писца, још увек представља снажан истраживачки изазов за једну, макар и малу еволуцију сазнања и један мали помак напред. Зато би један синтетичан приступ овом писцу могао постати темељно полазиште будућим историчарима књижевности, за један шири и свеобухватнији приступ његовом делу, који подразумева и критичко вредновање досадашњих судова и оцена. Таква форма истраживања могла би се остварити на квалитативно новој равни критичког вредновања, уз примену савремених методолошких поступака, на којима би се оживотворило продуктивно враћање овом нашем писцу, које би било обogaћено релевантним ставовима и сазнањима из досадашњег проучавања његовог уметничког дела.

II

Лазар Комарчић (1839-1909) рођен је у селу Глогу, од оца Миљинка и мајке Спасеније, надомак Пљеваља, на подручју некада бучевске, а сада прибојске општине. Прве дане детињства провео је у богатој задружној кући коју су водила "три неподељена брата са десет мушкараца дораслих за пушку, па на њихову кућу није лако насртао никакав турски силеџија, а ни хајдук."⁵ Четврта деценија XIX века, као и време након Комарчићевог рођења, били су бременисти бунама и немирима, који су у поробљеним крајевима Србије настајали као последица сталне тежње Срба да се ослободе од турског јарма и прикључе својој матици. Након устанака становништва између Дрине, Увца и Лима, а потом у околини Сјенице и Нове Вароши, за борбу су се спремали и мештани Бучја и Глога, али без крајњег успеха, јер су Турци предупредили њихове намере, похапсили виђеније Србе и осудили их на дугогодишње изгнанство у Малу Азију. Они су ипак некако успели да се ослободе, али се нису смели вратити у завичај, већ су се трајно настанили у Србији или Црној Гори.

Отац Лазаров, Миљинко Комарица, настанио се у Ваљево, где ће се доцније доселити и његова породица. Од тог тренутка невоље ће постати стални пратилац Лазара Комарчића. Прво су му, у истој години, умрли родитељи, а он је, заједно са старијим братом и сестром морао да се сам пробија кроз живот. Бригу о њему преузео је црквењак Данило, који ће му након основне школе омогућити да изучи кројачки занат и постане "један од најбољих калфи."⁶

Још док је боравио у Ваљеву Комарчић је у слободном времену учио немачки, а кад се преселио у Београд, похађао је гимназију

5. Вукоман Шалипуровић: *Лазар Комарчић - Комарица*, у: Два аманета, Општинска заједница образовања, Прибој, 1970, стр. VIII - XXIII

6. Вукоман Шалипуровић, нав. дело, стр. XIII

и учио француски језик. Када су Турци 1862 бомбардовали Београд, он се обрео међу добровољцима, који су с песмом кренули на барикаде. Тамо је изгубио три прста на десној руци, а неколико година касније прележао запаљење плућа, које ће на његово ионако нежно здравље, оставити трајне последице. Након положеног учитељског испита, 1867 године, радио је као учитељ у селу Липе код Смедерева, где ће се ускоро и оженити. На позив сестре Јелице, која је 1871 остала удовица, Комарчић се вратио у Црну Бару код Шапца, да преузме послове у кафани њеног покојног мужа. Повратак у Црну Бару, био је од пресудног значаја за његову даљу судбину. Ту је Комарчић, након свакодневних послова отпочео и свој новинарски и књижевни рад.

Као патриота и слободоумни писац, Комарчић је, иако инвалид у десну руку, добровољно учествовао у српско-турским ратовима, 1876- 1877 године. Иако је био хуманиста и добротинитељ, живот је према њему био неправедан и немилосрдан. Деца су му поумирала, а старост је дочекао у беди, па се о њему старао његов синовац, учитељ Танасије, који ће се на тај начин искупити стрицу за сва добротинства која му је овај у детињству учинио. Када је Комарчић умро, општина га је сахранила о свом трошку и као заслужном грађанину и великом писцу, подигла му гробницу и скроман споменик.

Новинарски рад је битна компонента у стваралачком портрету Лазара Комарчића. Он је бројним чланицима, расправама и другим формама које представљају критику друштвеног живота ондашње Србије, постао један од првих утемељивача модерног српског новинарства. Своју новинарску активност започео је у *Јединству*, 1869, и на тај начин постао заљубљеник једног позива коме ће остати веран све до краја живота. Сарађивао је у најпознатијим листовима, који су излазили у Србији с краја XIX и на почетку XX века, од којих ћемо поменути само неке: *Србија*, *Будућности*, *Српски завей*, *Слога*, *Београдске новине*, и др.

Највеће домете у стицању новинарске каријере Комарчић је остварио као уредник *Видела*, који је био веома ауторитаван лист у јавном животу Србије. Гашење овог листа, није значило само крај његове уредничке дужности, него и професионални суноврат, од кога се неће опоравити до краја живота.

Регистар питања и проблема који су обухвћени Комарчићевим новинарским радом, веома је широк. Седамдесетих година XIX века, када су на просторима ондашње Војводине и Србије, идеје панславизма полако уступале простор идеји српства и снажно исказаном осећању националне консолидације, Комарчић је заједно са Миланом Кујунџићем, Чедомиром Мијатовићем, Светозаром Марковићем, Павлом Адамовим и др., био аниматор социјалистичких идеја и пози-

тивистичког прагматизма у науци, уметности и духовном животу Србије. Сви су они објављивали своје прилоге у листу *Србија*, који се може сматрати органом Уједињене омладине српске. Иако ова организација није у потпуности испунила своје амбициозне програме, нарочито на плану духовне слободе и националног уједињења свих српских земаља, она је својим програмским начелима и укупном активношћу представљала "први духовни покрет, који је захватио цео српски народ."⁷ Неки припадници овог покрета, који је од 1872 кренуо линијом лагане стагнације, афирмисали су идеје Светозара Марковића на на којима ће заживети један нови однос према свим сферама материјалног и духовног живота. Својим чланицама о књижевности (*Певање и мишљење*, 1868 и *Реалност у поезији* 1870), али и у другим списима, Марковић је извршио снажан утицај на развојне токове српске књижевности. Његово схватање књижевности било је пресудно за експанзију прозних реалистичких форми, и стагнацију романтично-патетичне поезије.

Још на почетку своје новинарске активности Комарчић је садржини неких својих чланака и расправа дао интонацију опозитних полемичких трактата, који представљају критику свих негативних појава у друштвеној стварности ондашње Србије. Оштар на речи, са изванредним смислом опсервације, он се понекад спуштао до нивоа патетичног заноса, али се никада није губио у буци сопствене реторике. Кредо његове новинарске етике могао би се свести на два нивоа: фиксирање актуелних питања и догађаја и апел за њихово трајно решење и промену друштвене стварности. Оштро се обрушавао на све облике израбљивања обичног човека, на безакоње и злоупотребу власти, на готоване и зеленаше који обесправљују и уништавају српског сељака. Рефлекси његових ставова у новинарским чланицама и написима, осетиће се и у тематској структури неких његових дела. Свој радикализам према друштвеној стварности, Комарчић је исказао кроз идеолошку борбу за реформу друштва у сфери политичког живота и духовне надградње. У више својих чланака и написа он се декларише и за свеобухватне промене привредног живота Србије. По њему је само производни рад користан и зато се залаже за огледна пољопривредна добра, а од учитеља и попова тражи да просвећују народ, не само у сфери духовне надградње, већ и у пољским радовима. Но и када је био најоштрији, Комарчић се уздизао далеко изнад вулгарног, као вешт "писац који је знао да расправља са људима.... Настојао је и у тим околностима да камењем не одговара на лавине, односно, трудио се да се понаша као човек који зна да се и после полемичких ватромета мора шетати Калемегданом, ићи на кобасице код

7. Јован Скерлић: *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд, 1967, стр. 221.

Смејкала, и пити пиво у Дарданелима..."⁸

Ступањем на дужност уредника *Видела*, бивши либерал Комарчић, који је писао чланке социјалистичке оријентације, постао је напредњак и здушни заступник владајуће, Напредњачке странке. Оштрица његовог пера биће убудуће најчешће усмерана на денунцијацију радикала и других опозитних елемената, који су се залагали за радикалне промене у политичком животу Србије. Лабилност, па и неартикулисаност Комарчићевих идеолошких опредељења, могу се једино објаснити снагом његових патриотских осећања и нескривеном жељом да стекне име великог новинара. За њега, који је у Србију дошао из неослобођених крајева старе Рашке, у којој је борба за голи живот постала егзистенцијални принцип, била је несхватљива жестина политичких трвења и бескомпромисних борби за власт у државним институцијама, још увек економски и духовно неразвијене Србије. Борбу за ослобођење свих српских крајева, он је сматрао приоритетним задатком државе и њених политичких партија. У коначном профилисању Комарчићевих политичких ставова, није без значаја ни чињеница да је он новинарску каријеру започео као сеоски и провинцијални дописник, за кога ће дужност уредника једног од најугледнијих српских листова у другој половини XIX века, представљати исувише велики изазов и искушење пред којим неће одолети.

Детаљи о којима смо овде говорили могу бити од изузетног значаја за разумевање суштине и идејних порука Комарчићевог уметничког дела. Када је реч о новинарском раду, посебну пажњу заслужује његов начин интерпретације одабраних животних садржаја и стилског обликовања новинских текстова. У том погледу он је успешно испунио и многоструке захтеве новинарске етике, задовољавајући истовремено и уређивачку концепцију листова у којима је сарађивао и различите афинитете аудиторијума за који је писао.

III

Књижевни хроничари су још давно забележили да се Комарчић у српској књижевности појавио као зрео човек, на крају четврте деценије свога живота. Но и поред тога, он још није имао артикулисан стилски израз ни устаљен метод уметничког обликовања на основу кога би се јасно одредила његова припадност писцима неке књижевне школе, или епохе. По времену када је живео, могао је бити романтичар или реалиста, па чак и парнасовац, или поборник модерних књижевних струјања која су запљуснула европску књижевност

на почетку XX века. Он је био савременик Змаја, Јакшића и Лазе Костића и других романтичара, а затим и Јаше Игњатовића, Милована Глишића, Лазе Лазаревића, Јанка Веселиновића, Стевана Сремца, па чак и модерниста, Милана Ракића и Јована Деучића, али и других писаца као што су Милорад П. Шапчанин и Војислав Илић, у чијим се делима огледа транзитноарност књижевних школа и стваралачких метода. Ове напомене су веома важне за разумевање природе Комарчићевог дела, које се типолошки и структурално не би могло свести у оштре границе ни једне књижевне школе.

Различити модели текуће продукције српске и европске литературе, који су настали као последица хетерогене генерацијске свести и уметничких афинитета писаца који су живели и стварали на размеђи романтизма и реализма, а уочи модерне, такође се додирују и преплићу у тематској и естетској структури Комарчићеве прозе. Напоредни живот различитих стилова и књижевних школа, постаће обележје и карактеристика у еволутивним токовима српске књижевности у другој половини XIX века. У том периоду осећа се и све снажније присуство европских утицаја који су се нарочито манифестовали на идеолошком и чисто естетском плану. Српски писци су се посебно интересовали за француску и руску књижевност, а била је видна и њихова жеља да прате теоријску и књижевноисторијску мисао, која није била само вредносни принцип, већ и генератор модерних књижевних тенденција. Опредељење Стојана Новаковића за прагматична решења која задовољавају човекове духовне и материјалне потребе, добиће потпуну сатисфакцију у форми и изразу реалистичке епохе.⁹

Иако је свој књижевни рад започео са скромним образовањем и без ширег познавања европске литературе, Комарчић је, захваљујући првенствено упорном раду и снази стваралачке имагинације, успео да пређе дугачак пут, од терзије, учитеља и кафеције, до најчитанијег писца свога времена. Као приповедач и романијер остварио је широк распон тема и мотива, остављајући књижевној баштини уметничко дело у коме је остварена аутентична слика народних обичаја, фолклора, јуначке традиције и колоквијалног говора. Свој књижевни рад Комарчић је започео под утицајем француских романтичара. Доцније ће се угледати на српске реалисте, нарочито на Милована Глишића, од кога ће преузети сеоске и социјалне мотиве, раслојавање села и узурпацију власти. Рустикални колорит, који је део миљеа неких његових романа остварио је под утицајем неких Шапчанинових и Веселиновићевих приповедака.

Поред рустикалног амбијента, омиљене Комарчићеве теме су

9. Стојан Новаковић: *Историја српске књижевности*, 1871, стр. 292.

паланачки менталитет и идила патријархалног живота који се одвијао у оквиру великих кућних задруга. Осим тога, он се често задржавао и у сфери јавног и друштвеног живота. Своју опседнутост космосом и звездама, такође је вешто преточио у нека књижевна дела. У његовим романима слике живота еволуирају - од свакодневних ситуација, до филозофских контемплација. Социјална компонента и родољубива лирика, такође су део његовог постског миљеа. За разлику од Лазе Лазаревића и Милорада П. Шапчанина, који су одбрану сеоских патријархалних задруга тражили у слози свих њених чланова и ауторитету кућног старешине, Лазар Комарчић инсистира на људској доброту, која представља кохезионо ткиво хармоничних породичних односа.

Комарчић је свој књижевни првенац, *Драгоцену огрлицу* (1880), писао под утицајем Александра Диме, Игоових *Јадника* и других "данас већ заборављених романа, све до оних у *свескама за грош*"¹⁰ Иако се радња догађа у Француској, а главни јунак је Француз, Комарчић је надахнуће за овај роман нашао у својој средини, у догађајима из реалног живота. Тестамент и задужбина Илије Коларца, били су непосредни повод и инспирација за настанак једног веома занимљивог и динамичног фабуларног тока, што се види из експозиције дела, у емотивној исповести самог наратора. Овде је веома очигледна интенција писца да подвуче и нагласи значај Илије Коларца и његовог *Народног универзитетџа* "не за дан, не за годину, већ за читав низ векова; док траје српства и његова имена..."

Прича о малом Флавију који у једном тренутку бива лишен мајчине драгоцене огрлице, коју му је на самрти завештао његов отац, добија, након неочекиваних обрта и исконструисаних, романтичних догађаја, сасвим очекиван и срећан крај, у коме Флавио добија оно што му је завештано, а виновници заслужену казну. Иако је радња оптерећена сценама Видаковићшевог немотивисаног авантуризма и Атанацковићшевог сентиментализма, у роману се на више места осећа и утицај позитивистичког утилитаризма који је настао као последица *нове науке*, и социјалистичких идеја Светозара Марковића. Но и поред исконструисане фабуле и једносмерне индивидуализације ликова, у овом роману се уочава лакоћа приповедања и лепота говора, који ће постати темељна вредност и обележје доцнијих Комарчићевих дела.

IV

Од новембра 1880, до фебруара 1882, Комарчић је у *Ошацибини* објављивао фрагменте свога недовршеног романа,

10. Божидар Ковачевић: *Књижевно стварање Лазара Комарчића*, у: Два аманета, Прибој, 1970, стр. XXV

Бездушници, који је по оцени књижевне критике једно од његових најбољих дела и први реалистички роман са мотивима из сеоског живота. За разлику од *Драгоцене оџрице*, писац је овде у поднебљу Западне Србије, где је у младости био терзија, а доцније новинар и кафеџија. У овом податку може се доћи до објашњења зашто је Комарчић који потиче из древне Рашке, нашао неисцрпно врело инспирације на терену Мачве и ваљевског краја. Додуше, ово поднебље је било веома инспиративно и за друге Комарчићеве савременике, нарочито за Милована Глишића, Јанка Веселиновића и Милорада П. Шапчанина.

Сижејни ток *Бездушника* Комарчић је конципирао у неколико значењских нивоа. Са посебном пажњом он се задржава на друштвеној стварности ондашње Србије, која је била оптерећена партијским трвењима, па и крвавим обрачунама политичких неистомишљеника. По томе ово дело није само уметничка слика, него и документ друштвеног живота и паланачког менталитета, који је оличен у карактерима главних јунака. Бескрупулозна осиноност представника власти аутентично је дочарана у суровости кнеза Шурице, самовољном понашању Симе Ђате, бесловесностима Јова Ружића и завереничким интригама адвоката Булића. Међу негативним и искомпромитованим јунацима има и високих државних чиновника, које у роману представља секретар министарства, Чолић. Слободан Ж. Марковић је добро запазио да је Комарчић у *Бездушницима* у неким елементима романескне структуре антиципирао Веселиновићевог *Јунака наших дана*.¹¹ Пандани неких Комарчићевих осиних јунака, могу се лако уочити и у *Кумовој клејви* Јанка Веселиновића и *Нахијском го̀сџо̀дару* Милорада П. Шапчанина.

Социјална компонента романа саткана је од аутентичних слика сеоског живота и класних дистанци различитих социјалних и професионалних групација. У том погледу Комарчић се наслања на Милована Глишића, који је у Ђорђевићевој *Ошацибини* такође објављивао своје приповетке са социјалном тематиком. Релација између ових писаца може се успоставити у подударности оних садржаја у којима се откривају интриге сеоских зеленаша и каишара, који у спреси са представницима власти одузимају поседе осиромашених сељака. На тој равни Комарчић је остварио идеолошку компоненту романа, која се исказује кроз симболичну пројекцију живота, као непомирљивост људског и нељудског, у вечној борби између добра и зла. У слојевитом ткиву мозаичне тематске структуре

11. Слободан Ж. Марковић: *Роман Бездушници Лазара Комарчића у токовима српске реалистичке прозе*, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену, стр. 13-20.

испреплетане су повести о животу главних јунака, о њиховој борби за правду и узвишене идеале, или суноврату у зеленаштво и корупцију и перверзне политичке интриге. Живот Боја Бељуша илустративно говори о непредвидивости човекове судбине чији се крај налазе у рукама других људи, али много чешће, у рукама неке више, за човека недоступне силе. Судбина сваког јунака интерпретирана је као посебна прича, која се, како садржином, тако и техником приповедања уклапа у разуђену композицију романа.

Раслојавање села и сиромаштво његових житеља, нису у роману увек дати као последица класних и социјалних супротности, већ и несрећне судбине појединаца који су се нашли у лавиринту непредвидивих животних околности. Због тога се у његовој идеолошкој компоненти налази обиље дидактичких поука, које човека упућују на постојање више правде, пошто је земаљско право испрофанисано самовољом осиноних властодржаца. То нам говори да је Комарчић у овом добром роману још увек био под утицајем патетичне књишке романтике. Но ипак, знатно више од тога, у делу се осећа снажан рефлекс идеја Светозара Марковића који је говорио да "савремени роман представља истински живот људски", и да је он због тога "најсигурније средство да се изнесу на видик болести друштвеног организма".¹² У *Бездушницима* Комарчић је често на линији ове Марковићеве идеје. У шаренилу људског индивидуалитета - од обесправљених и понижених сељака, преко острашћених зеленаша и корумпираних чиновника - до окрутних егзекутора који опасно замахују бичем, он је посебно фиксирао карактере инкарниране злом коме се супротстављају обични, али честити људи, заштитници неписаних норми патријархалног морала. Бюрократизовани однос појединих представника власти, који ниподаштавају своје поданике, илустративно је дочаран у роману, на више места: "Народ - то је појам бесловесне гомиле, а гомила и свет - то су две противности... Народ и његова воља - то је слика сапунског мехура - то је карлица сплачина." Такав однос према народу изнедрио је буну сељака у Црној Бари, који су устали против самовоље Симе Ђате. Бруталне епизоде из овог романа подсећају на стравичне слике деспотизма из Шапчанинове *Кайанске буне*, која је први пут објављена у *Србадији*, а инспирисана догађајима у Шапцу, 1844 године.¹³

Начин на који Комарчић супротставља добро силама зла, даје овом роману дубљи смисао и шире, симболично значење. По томе бисмо га могли сврстати у групу оних дела у српској књижевности, која су по уметничкој вредности и снази изречених порука, одавно

12. Светозар Марковић: *Певање и мишљење*

13. Опширније о томе писали смо у монографији: *Књижевно дело Милорада Поповића Шапчанина*, Народној библиотеци "Жика Поповић", Шабац, 1996, стр. 309-311.

искорачила из времена у коме су написана и постала трајно добро нашег културног наслеђа и књижевне традиције.

Роман *Мој кочијаш* (1887) на имплицитан начин изражава политички конзервативизам *Најредњачке сџранке*, којој је и сам писац припадао. Његова тежишна равна сликава страначке борбе које су нарочито интензивирани у предвечерје Тимочке буне. Писац се посебно окупио на радикале, који су међу припадницима различитих социјалних нивоа добијали све већи број присталица. "Та сорта радикалска, ако не мислиш како она мисли, ако не говориш како она говори, ако не грдиш како она грди, ако не хвалиш кога она хвали, онда си пропао, онда си власничка пришипетља, онда си шпијун; онда се добро ваља обути у опанке, куд те год пут нанесе, где су се они намножили." Душан Иванић је у овом Комарчићевом роману запазио аутентичан пример повезивања "хронотопа пута и крчме"¹⁴ и његову функционалност у интерпретацији животних садржаја. Људска злоба, камелсонска дволичност и бескомпромисност у остварењу страначких и личних интереса, заслепили су писца до оне мере у којој се он претвара у острашћеног политичког хроничара, чије дело у појединим сегментима структуре, добија тон и боју политичког памфлета. Иако је написан после *Бездушника*, роман *Мој кочијаш*, и поред Комарчићеве амбиције да теоријски осмисли поетику своје прозе, ни по једном критеријуму савременог књижевностетског вредновања не досеже уметнички ниво *Бездушника*. Због тога се с правом може рећи да он има већу документарну него уметничку вредност.

V

Свој уметнички дар и снагу стваралачке инвенције, Комарчић је најпотпуније исказао у роману *Један разорен ум* (1893), који је првобитно био поднесен Српској краљевској академији под насловом *Канџи нашег доба*, и награђен из задужбине Николе Ј. Мариновића. На сугестију оцењивача, писац је делу променио наслов. Није без значаја ни чињеница да је *Нолић* уврстио *Један разорен ум* у свој антологијски избор који обухвата педесет српских романа.

За разлику од претходних дела, која се у организовању радње и стварању заплета уклапају у клишетирану фабуларни комплекс који су романтичари наследили од Милована Видаковића и Богобоја Аатанацковића, *Један разорен ум* је, не само по времену настанка, већ и по карактеру своје структуре, а нарочито по уметничкој вредности,

14. Душан Иванић: *Хронотоп пута у српској реалистичкој прози*, Књижевна историја, 1996, бр. 100, стр. 463-481.

отворио ново поглавље у еволуцији српског романа.

Посебна вредност романа *Један разорен ум* је његов ирационални слој у коме је остварен контрапункт романтичарске реторике и модерне симболике. Овај став се може узети као имплицитна потврда Живковићевог запажања да је српски романтизам у различитим формама "трајао кроз цео XIX век и како се за све време свога трајања стапао са неким елементима поетике предромантизма, реализма и симболизма."¹⁵ То оснажује и наш став да је Комарчић у овом делу, макар интуитивно наслутио нешто од модерних књижевних тенденција, што се јасно види на психолошкој равни романа, а нарочито у озраченим сликама космоса и елементима фантастике. Радња има и историјску позадину - преузимање градова од Турака у време владавине кнеза Михаила, што роману поред друштвене, интелектуалне, филозофске, даје и историјску димензију. Ако се овим атрибутима дода и психолошки аспект, у коме писац прати ток свести главног јунака, онда с правом можемо закључити да је *Један разорен ум* комплексан књижевни модел у коме је Комарчић на изванредан начин антиципирао токове модерних књижевних тенденција.

Особеност *Једног разореног ума*, а и његов посебан квалитет, јесте једноставан фабуларни ток који га спаја са најбољим делима српске реалистичке и модерне прозе. Комарчић се у овом роману не исцрпљује у грађењу фабуле, већ истражује утицај подсвести на поступке главних јунака. У средишту његове пажње су студенти, Веља и Стева, први из Подриња, други из околине Ужица. Они својом сличношћу изненађују људе око себе, уносећи забуну у њиховом понашању и међусобној комуникацији. Заљубљени су у исту девојку која их обесхрабрује, изазива љубомору и ствара међусобно подозрење. Њихово дружење и пријатељство стално је на искушењу, пред једним, за обојицу тешким питањем: Кога, заправо, Рокса воли, Стеву или Вељу? Но и поред тога, писац им је у сижејном току романа наменио сасвим различите улоге. Веља је студент филозофије који покушава да уз помоћ Кантове теорије о постанку космоса проникне у тајну вечности и открије корене и суштину људског живота. Опседнутост временом и простором космолошких размера, родило је у њему варљиву, па чак и неподношљиву слику света, која ће му помутити свест и одузети разум. Сумња у искреност Роксине љубави, разорила је његов духовни интегритет и појачала патолошко стање свести, до лудила, које ће га одвести у смрт.

Стева је наратор који приповеда историју Вељине болести, од првих душевних немира, до трауматичних фрустрација и фаталне

смрти. У његовој сличности са Вељом Комарчић је остварио симболичну пројекцију живота, у коме је све наговештено, али нејасно и недефинисано: "Има једна виша тајна, у коју се, покашто, повуче душа наша. То је нека полупрозрачна копрена кроз коју она види своје праисконско порекло. Има пуно ствари што их ми назиремо, али их не видимо." човек и свет у коме он егзистира, срили су се на бесконачној линији живота. Па ипак, духовни сегмент човекове природе често се отима и бежи од реалности у сферу мистичног и иреалног: "човекова душа мора да стоји у неким, нашем уму недостижним односима с весницима нама непознатог духовног света, што га наша душа назире, али га ми не познајемо." Оваквих места у роману има доста и она говоре да се Комарчић у начину обликовања књижевне грађе, нашао знатно испред свога времена. У том погледу може се говорити о линији континуитета у еволутивним токовима прозних врста, које ће се развијати као различити модели српске међуратне и савремене прозе. То само показује да је Комарчић у начину уметничког обликовања и у техници приповедања, често у сфери српске модерне.

Света Лукић је запазио да се на линији српске интелектуалне књижевности може успоставити веза између Лазара Комарчића и Лазе Лазаревића, "нарочито у тренутку болести, љубави и у моралним начелима."¹⁶ На истом месту он инсистира на детаљној компарацији са Светоликом Ранковићем. По нашем мишљењу Комарчић је само наставио започету тенденцију српског друштвеног и интелектуалности романа, који започиње интензивни живот са појавом *Сањала* (1881) Милорада П. Шапчанина. Но и овде је Комарчић, додуше мање него у другим својим делима, платио дуг маниру романтичне поетике. То се нарочито добро види у описима љубави, који садрже елементе романтичне, сладуњаве патетике: "И док су се они овако разговарали, ја сам гледао госпођицу Роксу, гледао сам њену белу руку којом беше брата пригрлила... Гледао сам ону анђеоску благост, помешану с неком врстом девојачке стидљивости, што се беше просула по њеном стидљивом лицу. Она се не усуди да у ме погледа. Као да је знала с каквом је страсношћу грле моји погледи." Повремене слабости у стилу и методу уметничке интерпретације, не умањују универзалне вредности овог Комарчићевог романа, које се могу свести на неколико маркантних нивоа: космичку, друштвеноисторијску, психолошку и филозофску. На овим претпоставкама може се већ рећи да је Комарчићев *Један разорен ум* за дужи период определио стабилну позицију, у развоју српске интелектуалне прозе.

У роману *Два аманџа* (1893) Комарчић развија заплет на

16. Света Лукић: Комарчићев роман *Један разорен ум* на линији српске интелектуалне прозе, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену, стр. 21-25.

спору око тестаментa и на тај начин наставља своју омиљену тему тајне и завештања, коју је започео још у *Драгоценој оџрлицу*, а којој ће се у роману *Просиоци* вратити поново, 1905 године. Појава *Два аманета* означила је почетак српског криминалистичког романа. Тежишни слој фабуле садржи трагичну повест љубавног троугла у чијој се позадини указују илустративне слике чиновничког живота у Београду крајем XIX века. Комарчић и овде, као у *Разореном уму* приповеда посредством наратора, који ће свој морални интегритет одбранити реализујући два велика аманета. Радња романа обилује мелодрамским сликама неостварене љубави између Паве, која је била кћи богатог трговца и младог занесењака Љубише. Уместо за Љубишу, ПAVA се удаје за адвоката Кузмана коме је једини циљ био да се докопа њеног наследства, а Слава коју је волео наратор удаће се за Љубишу који се под тешким бременом живота разболева и ускоро умире. Писац је наратору наменио улогу хероја који се стара о Љубишиној породици и спречава Кузмана да се докопа Павиног богатства. Иако су *Два аманета* роман интриге, Комарчић је у развијању фабуларног склопа, а нарочито у индивидуализацији ликова и маркирању типичних појава из реалног живота, остварио висок уметнички домет који га сврстава у ред његових најбољих дела.

Главни јунаци су представници различитих социјалних, друштвених и професионалних групација. Лик Љубише Комарчић је градио као прототип занесењака који је, загледајући у сјај звезда и даљину космоса више заокупљен светом окултних снова, него реалношћу која га окружује. Његов живот протиче у вечној дилеми маштара и сањалице, који на раскрсници живота не уме да изабере прави пут. Он је продукт реалног живота и представник оног типа људи у чијим поступцима осећања доминирају над разумом. То га доводи у позицију губитника коме за срећу, љубав и породични мир, увек недостаје само један корак. У своме часном, али наивном схватању живота, он олако губи девојку која се удаје за препреденог адвоката. Својом неодлучношћу Љубиша неодољиво подсећа на Гргура Здравковића из Шапчаниновог *Сањала* (1881), који вољену девојку, иако то не жели, без борбе препушта свом школском другу.

У лику Кузмана Комарчић је дочарао типичан карактер скоројевића који своју адвокатску каријеру гради у спреси са полтронима и бескичмењацима свих боја. Ограничен духом, без великих идеала, он је све животне планове подредио новцу и лагодном животу. Љубав и пријатељство, за њега су само пролазне епизоде, а лични интерес вечита категорија, коју је уградио у свој морални кодекс:

"Пчеле мед беру, а човек кошнице истреса. Ја хоћу да сам човек."

"Кад ти згода дође, граби, боље је него да чекаш другу згodu. Богзна хоће ли она опет доћи."

"Бити адвокат, а не знати праве основе адвокатских принципа, то је не бити мајстор свога заната."

"Не треба бити милостив ни према коме. Бог је милостив, а људи нису богови."

"Ко ти стоји на путу одгурни га, уништи га. Боље ти њега, но он тебе."

"Правду представљају везаних очију. Зато она не види шта се око ње ради. И кад јој нико до данас не одреши очи, зар ја да се нађем да будем паметнији од свега света! Напротив, ваља радити да вечно остане слепа; јер што јој год узмемо, она то не види."

"Кривда се заогрће плаштом правде. Стога је она и одевена и обувена, а правда и гола и боса. А од гола и боса ни Бог ни ђаво хасне немају. Па ваљда нисам ни ја задушна баба да служим онога који је и сам гладан и жедан."

Идеолошку и естетску раван романа, Комарчић је остварио у аутентичном моделу приповедања. Честим скривањем иза наратора, он учвршћује хармонију одабраних наративних форми у којима се осећа функционалност различитих тематских нивоа. Приповедање у првом лицу интензивира се повременим интерполирањем дијалогских и епистоларних форми у којима се остварује драмски набој и осликава емотивно стање главних јунака, њихова подсвест и субјективни став према спољашњем свету. Комарчићев језик је близак моделу свакодневног говора који је усмерен на психологију главних јунака и динамику фабуларног приповедног тока. Васо Милинчевић је добро уочио функционалност и снагу колоквијалног говора и "афористичко-пословичких израза"¹⁷, који су уткани у све слојеве структуре, нарочито у индивидуализацију главних јунака и маркирање друштвене стварности и политичке атмосфере. Божидар Ковачевић ће рећи да овај роман, "због ликова који су дати са ванредним осећањем стварности као да су извађени из нашега грађанскога живота с краја прошлога или с почетка овога века; због целокупне атмосфере Београда у то доба; највише од свих Комарчићевих дела припада реалистичком правцу наше књижевности."¹⁸

У делима *Један разорен ум* и *Два аманеша*, Комарчић је само наговестио једну релацију на којој ће у роману *Једна угашена звезда* (1902), увести нови жанровски модел у развоју српске књижевности и отворити широку раван научне фантастике. Но и поред несумњивих наговештаја латентних вредности долазеће епохе, роман *Два аманеша* носи у своме ткиву видан печат развојних књижевних тенденција,

17. Васо Милинчевић: *Колоквијални и афористички вид приповедања у романима Лазара Комарчића*, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену, стр. 47-58.

18. Божидар Ковачевић, нав. дело, стр. XLI

које су обележиле еволуцију српског романа између шездесетих и деведесетих година XIX века. Због тога се ни његова типологија не може дефинисати у оквирима само једне књижевне школе. Ова, и друге особености његове уметничке структуре, опредељују и наш став да роман *Два аманеџа*, заједно са *Једним разореним умом*, иде у ред најбољих српских романа који су настали крајем XIX века.

VI

У типолошком смислу не би се могла остварити апсолутна жанровска опредељеност Комарчићевих романа, ни хронолошки континуитет њиховог настанка са редоследом школа и покрета који су се на књижевној позорници смењивали у другој половини XIX века. Комарчић је у своме књижевном раду савладао широк распон тема и мотива користећи се различитим методама приповедања у развијању фабуларног склопа, од лаких, немотивисаних мелодрамских конструкција - Атанацковићевског типа, прско аутентичних, импресивних слика у којима је остварена реална визија живота, до историјских, криминалистичких и научно-фантастичних уметничких проседа. На овим одредницама могла би се извршити жанровска групација његових романа, без претензија да то буде и апсолутан став. Иако је наше опредељење засновано на практичној и теоријској равни, свесни смо ризика од извесне конфронтације са претходним искуствима и од потенцијалних грешака које у себи носи субјективитет сваког истраживача.

Криминалистичком роману, у чијем је средишту неко завештање или тајна, припадају *Драгоцена ојрлица*, *Два аманеџа*, и *Просиоци*. Једна угашена звезда припада сфери научне фантастике, а *Један разорен ум* је интелектуалистички роман са наглашеним елементима друштвеног, психолошког и фантастичног. *Мој кочијаш* је историјски, док су *Преци и њошомци* (1901) и *Мученици за слободу* (1907) историјски, а *Бездушници* социјални роман. Ваља напоменути да историјски и социјални романи такође садрже политичку и мисаону димензију, а неки од њих и наглашене елементе фантастичног и наднаравног.

Од дела о којима овде нисмо говорили посебну пажњу заслужују *Мученици за слободу*, последњи у низу од девет Комарчићевих романа. Идеју за ово дело писац је дуго носио у себи. Његовим објављивањем он је затворио свој стваралачки пут и на тај начин извршио дуг према завичају из кога је још као дете отишао, али са којим се у мислима никада није растајао. За све време које је провео у

Београду и другим крајевима слободне Србије, прижељкивао је ослобођење свога завичаја, али му се та жеља никада није испунила. Српско-турски ратови у другој половини XIX века, донели су ослобођење јужних градова Србије, док су границе према Пријеполу и Прибоју остале непромењене. Уместо слободе, у Босну и градове средњег Полимља стигла је аустроугарска окупација. Последице неповољних збивања у родном завичају и страначке борбе у политичком животу Србије, одјекнуле су у Комарчићевом делу снагом наталоженог гнева, али и пробуђеног поноса који ће се у *Мученицима за слободу* претворити у љубав према, човеку, слободи и јуначкој традицији.

Мученици за слободу, роман из живота Босне и Херцеговине, изражавају пишчев однос према Муслиманима, које он сматра браћом по крви, који су се у време Омер-паше Латаса заједно са Србима борили против отоманске тираније. Рођен у крају где су живели и Муслимани, Комарчић је са посебном пажњом и осећањем за међунационалне односе, развијао ону линију романа која афирмише братство међу људима и верску толеранцију. На тој равни могла би се успоставити аналогија између *Мученика за слободу* и Шапчаниновог *Хасан-аџе*, у коме је описана побуна Хусеин-бега Градашчевића против турског султана. Побуну која је настављена и после Градашчевићеве смрти, угушио је Омер-паша Латас, педесетих година XIX века.¹⁹

Роман *Мученици за слободу* није само хроника или документ једног бурног времена. Он је апологија човечности, коју је писац вешто градио пратећи судбину Сали-бега, Драга Орлаче и других јунака, који су стали под заставу правде и људске доброте. На тој равни Комарчић је остварио симболичну пројекцију живота, која се манифестује као егзистенцијални принцип, у вечној борби и непомирљивости између људског и нељудског. Поводи за сукоб главних јунака нису верска или класна нетрпељивост, већ њихова конфронтација на линији добра или зла. Једносмерна издиференцираност њихових карактера није само последица романтичарског манира црно-беле технике, већ и пишчеве жеље да илуструје непомирљивост етичких норми са екстремним видовима људског неморала.

Комарчић је у садржину *Мученика за слободу* уградио елементе колоквијалног говора, фолклора и народних обичаја. У глорификацији десетерачке традиције, отишао је тако далеко да је српске народне песме уздигао до нивоа "божанствене епопеје", стављајући их изнад уметничких домета Хомерове поезије. Веровање у онострано и

19. Опширније о томе види у: Миомир Милинковић: *Књижевно дело Милорада Поповића Шапчанина*, стр. 339-344.

наднаравно, у вишу правду и фаталност судбине, препознаје се у свим сегментима Комарчићевог романа. У халуцинантним наступима луде Маре исказане су невидљиве силе правде која кажњава виновнике због учињених недела. Сујеверје и фантастика нису у роману приказани као патолошка последица нападеног народа, већ као задњи штит егзистенције и слободе.

На више места Комарчић приповедање појачава емотивним трактатима који славе доброту и уздижу људске врлине. Надахнуте реторичке контемплације испирисане су снагом божије промисли и егзистенцијалним питањима која задиру у мистику живота. На тој равни остварена је снажна идеолошка и мисаона поента романа. Када се Салим-бег у самом епилогу радје нађе у будином храму, заједно са ћерком свога поочима Јевта, његова осећања и свест испуниће силан пророков глас: "У пра-прапочетку овога свијета била је мисао, а та мисао - то је Бог! Бог! То је биће које обухвата сва бића овога света: Он је простор места и времена; Он је свет; Он је садашњост; Он је прошлост; Он је будућност; Он је у свему и што се види и што се не види; Он је праизвор сила што покрећу праматерију, из које су образовани небројени светови" ... А што се тиче судбине Босне, она ће бити сасвим извесна "онда када из њене три вере проговори један народ."

Писац који је толико био опседнут космосом и сјајем звезда морао је бити космополит и хуманиста, проповедник љубави и братског разумевања међу људима. Такав став он је исказао и у другим романима чија радња има чудан и непредвидив ток, али скоро увек срећан и препознатљив крај. Са аспекта књижевноисторијског вредновања, његови најбољи романи стоје на танкој, транзитивној линији, која означава крајње домете реалистичке епохе и почетак нових школа и модерних књижевних токова.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић, Андра: Историја српске и хрватске књижевности за школску и личну наставу, Београд, 1927.

Деретић, Јован: Историја српске књижевности, Нолит, Београд, 1983.

Деретић, Јован: Комарчић у својем и нашем времену, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену, Зборник радова са научног скупа, одржаног 22 маја, 1985, у Прибоју, Прибој, 1986.

Живковић, Драгиша: Европски оквири српске књижевности, II Просвета, Београд, 1977.

Иванић, Душан: Хронотоп пута у српској реалистичкој прози, Књижевна историја, 1996, бр. 100

Јевтић, Милош: Лазар Комарчић као новинар, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену

Ковачевић, Божидар: Књижевно стварање Лазара Комарчића, у: Два аманета, Прибој, 1970.

Лукић, Света: Комарчићев роман Један разорен ум на линији српске интелектуалне прозе, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену

Марковић, Светозар: Одабрани списи, Нови Сад-Београд, 1969.

Марковић, Ж. Слободан: Роман Бездушници Лазара Комарчића у токовима српске реалистичке прозе, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену

Милинковић, Миомир: Књижевно дело Милорада Поповића Шапчанина, Народна библиотека "Жика Поповић", Шабац, 1996.

Милинчевић, Васо: Колоквијални и афористички вид приповедања у романима Лазара Комарчића, у: Лазар Комарчић у своме и нашем времену

Новаковић, Стојан: Историја српске књижевности, 1871.

Скерлић, Јован: Историја нове српске књижевности, Просвета, Београд, 1967.

Шалипуровић, Вукоман: Лазар Комарчић-Комарица, у: Два аманета, Прибој, 1970.

CONCLUSION

Lazar Komarcic belongs to a group of Serbian writers who created in the epoch of Realism and Moderna. Although he left nine novels and some good short stories as a Serbian inheritance he does not stand out as a leading writer of his age, according to the previous reviews of literary criticism. During his life time he was very much read and praised and even rewarded by the Serbian Royal Academy for the best novels. But in spite of all of this Skerlic did not include him in his "History of the New Serbian Literature", so Komarcic for more than half a century remained in the circle of half-forgotten, second-class writers.

Beginning with the attitude that literary judgments do not have the power of the absolute and that the task of literary critics is not just evaluating the work of art; we have decided from the standpoint of our time to make a new approach to previous judgments and reviews using a comparative analytic evaluation, we have concluded that Lazar Komarcic belongs to the group of eminent Serbian writers who saw off Realism at the end of 19th century and marked the beginning of a new literary epoch.

In his novels Komarcic surmounted a wide range of themes and motives from pathetic romantic contents and realistic images from the life of Serbia of that time to moving to occult worlds, in to a sphere of fantasy and cosmic distances. In his best novels (*Heartless Men*, *Two Wills*, *A Destroyed Mind*, *Martyrs for Freedom*) after Ignjatovic and Sapcanin, together with Svetolik Rankovic he went on with the continuity of the set process in the evolution of the Serbian novel in the formal organization of the plot flow, as well as in the choice of life contents and the way of artistic formings. His contribution is particularly significant in the evolution of the social and intellectualistic novel, which with the appearance of "A Destroyed Mind" got its full right style identity. Our attitude is set upon this fact, that the literary work of Lazar Komarcic from the aspect of aesthetic and literary-historic evaluating, deserves a prominent place in the history of Serbian literature than the one he had so far. Our attitudes and reviews do not have claims towards final judgments but gives a possibility of a different approach and literary historical evaluation.